

Rustam G'aniyevich Jumayev
Buxoro davlat universiteti

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARDA FUQAROLIK POZITSIYASI VA KASBIY KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHNING SAMARADORLIK DARAJASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada integrativ yondashuv asosida siyosatshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalarida fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirgan holda mustaqil bilim olish samaradorligini aniqlash statistik tahlil qilingan. Pedagogik tadqiqot jarayoni Styudent mezoniga muvofiq olib borilgan bo'lib, ularning sararadorligini baholash maqsadida tajriba guruhi o'quv jarayoniga tadbiq qilingan va nazorat guruhi natijalari bilan taqqoslangan. Tadqiqot natijasida talabalarining o'zlashtirish darajasi 15,4 foizdan yuqori bo'lishi ko'rsatilgan.

Tayanch so'zlar: integrativ yondashuv, metodologik, fuqarolik pozitsiyasi, integrativ yondashuv, kasbiy kompetensiya, variatsion qator, statistik tanlanma, variatsiya koeffitsiyentlar, Styudent mezoni, kritik qiymat, yakuniy tahlil.

УРОВЕНЬ ЭФФЕКТИВНОСТИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация. В данной статье проведен статистический анализ на основе интегративного подхода к определению эффективности самостоятельного обучения студентов направления политологического образования с повышением их гражданской позиции и профессиональной компетентности. Процесс педагогического исследования проводился в соответствии с критерием студента, с целью оценки эффективности которого экспериментальная группа применялась к учебному процессу и сравнивалась с результатами контрольной группы. Исследование показало, что уровень усвоения учащимися превышает 15,4 процента.

Ключевые слова: интегративный подход, методологический, гражданская позиция, интегративный подход, профессиональная компетентность, вариационный ряд, статистическая выборка, вариационные коэффициенты, критерий Стьюдента, критическое значение, итоговый анализ.

Kirish. Ilmiy–pedagogik manbalarda ta'kidlanishicha, har qanday tadqiqot ishining natijasi nazariy g'oyalarning amaliy faoliyatdagi samaradorlik darajasi bilan belgilanadi. Shunga binoan, tadqiqotimiz jarayonida, uning maqsadi, predmeti, ob'ekti, vazifalari, mazmunidan kelib chiqib, birinchi bobda oliy o'quv yurti talabalarida fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari, ikkinchi bobda muammoning pedagogik shart-sharoitlari asoslanib, ma'lum xulosalarga kelindi. Bunda manbalarni o'rganish, tahlil qilish, tadqiq qilnayotgan muammoning amaldagi mavjud holatini o'rganish, xulosalarga kelish, tadqiqotning tashkiliy-metodik asoslarini yaratish zaruriyatini tug'dirdi. Bu zaruriyat tadqiqotning pedagogik tajriba-sinov ishlari bo'ldi. Dastlab, tajriba-sinov ishlari mazmuniga faoliyatning maqsadi, vazifalari, amalga oshirish bosqichlari, ob'ektlari, sub'ektlari, manbalari, mezonlari va natijalari kiritildi.

Tadqiqotning bu jarayonida bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish bo'yicha pedagogik tajriba-sinov ishlarining maqsadi va vazifalari belgilab olindi.

Tadqiqot muammosi yo'nalishida tashkil etilgan pedagogik tajriba-sinov ishlarining maqsadi va vazifalari faoliyatni 3 bosqichda olib borish lozimligini ko'rsatdi.

Tajriba-sinov ishlarimizning maqsadi va vazifalariga ko'ra auditoriyada boshlangan ishlar pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismi hisoblangan auditoriyadan tashqari tarbiyaviy ishlarda davom ettirildi. Bu tadbirlar talabalarda fuqarolik pozitsiyasini tarbiyalashda katta imkoniyatlarga ega ekanligini tajriba-sinov ishlari namoyish etdi. Ushbu tadbirlarning ta'sir darajasi talabalarning qiziqishlari, xohish-istaklari, ehtiyojlari, o'quv yurtining shart-sharoitlari tadbirlar tashkilotchilarining layoqati, sub'ektlarning, kasbiy mahorati, ijodkorligi, maqsadni to'g'ri ko'zlay olish qobiliyatiga ham bog'liq ekanligi tadqiqot jarayonida ma'lum bo'ldi.

Talabalarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishni ta'minlaydigan auditoriyadan tashqari ma'naviy-ma'rifiy ishlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lga qo'yildi.

Oliy ta'limdagi auditoriyadan tashqari ishlar jarayonida dastlabki o'rganilgan ma'lumotlar, tasavvurlarning mustahkamlanishi, yangilanishi, rivojlanishi yo'lga qo'yildi.

Ma'lumki, talabalarda ijtimoiy-g'oyaviy dunyoqarash, imon e'tiqod, ma'naviy-axloqiy fazilat, fuqarolik his-tuyg'usi, sog'lom turmush tarzining tarkib topishida oila va jamiyatdagi ma'naviy-madaniy muhit muhim o'rin tutadi. Tajriba-sinov ishlarining dastlabki bosqichida bular inobatga olindi, chetda qolmadi. Bu esa tajribaning mazmunini faollashtirdi.

Ikkinchi bosqichda talabalarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishda ularning burch, mas'uliyat, majburiyatni qanchalik his qilishlari, davlat ramzlari (bayroq, tamg'a, madhiya, milliy valyuta, armiya)ni tan olishlari va ularga hurmat bajo keltirishlari hamda bu ramzlarga sodiq qolishlarini tarbiyalashga e'tibor qaratildi. Shuningdek, ushbu bosqichda talabalikning dastlabki davrlaridan boshlab, talabalarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olib, ularni ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-siyosiy ma'lumotlar beruvchi tadbirlarga jalb etish, ushbu tadbirlar talabalarning fuqarolik pozitsiyasining mazmun-mohiyatini, funksiyalarini, anglatuvchi yo'nalishni kuchaytirishga qaratilgan pedagogik ishlar amalga oshirildi.

Uchinchi bosqichda talabalarning sog'lom turmush tarzini belgilovchi, ularni ijtimoiy foydali faoliyati, barkamolligini ta'minlovchi tadbirlarni tashkil qilish va o'tkazish amalga oshirildi. Bu bosqichda tadbir mutasaddilarining faoliyati:

a) yo'nalish berish; b) nazorat qilish; v) maslahat berish; g) korrektsiyalash (tuzatishlar kiritish)dan iborat bo'ldi.

To'rtinchi bosqichda auditoriyadan tashqari tadbirlar jarayonida talabalarning fuqarolik pozitsiyasi to'g'risidagi bilimlari, ko'nikma va malakalarini mustahkamlash hamda takomillashtirish ishlari, amaliy faoliyati yo'nalishini tashkil etdi. Talabalar mustaqilligi, faolligi tashabbuskorligini oshirish uchun imkoniyat yaratildi. Bu imkoniyatlar talabalarning fuqarolik burchi, fuqarolik mas'uliyati, fuqarolik tafakkurini boyitishga xizmat qila oldi. Mutasaddi sub'ektlar bu bosqichda talabalarda fuqarolik pozitsiyasi va uni yoshlarda tarbiyalash bo'yicha ko'rsatmalar, tavsiyalar ishlab chiqaroladigan bo'ldilar.

Asosiy qism.

Tadqiqot ishimizning maqsadi, vazifalari, ilmiy farazidan kelib chiqib, oliy ta'limi muassasalarida ishlab chiqilgan metodika, ya'ni bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish ishlarini tajriba-sinovda o'quv-tarbiya va auditoriyadan tashqari faoliyat jarayonida amalga oshirdik.

Endi amalga oshirilgan metodikaning natijaviyligi va samaradorlik darajasini ushbu paragrafda ko'rib chiqamiz.

Pedagogik tajriba-sinov ishlarimiz jarayonida tadqiqot ob'ektlarimizdagi talaba-respondentlar ixtiyoriy ravishda nazorat guruhi va tajriba guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhlarida faoliyat an'anaviy, odatdagi tarzda tashkil etildi. Tajriba guruhida o'quv mashg'ulotlari, ma'naviy-ma'rifiy ishlar ishlab chiqilgan dastur, maqsadli dastur talabalarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish yo'nalishida uyushtirildi.

Tajriba guruhida tadqiqot doirasida "Integrativ yondashuv asosida siyosatshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalarida fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish" modeli, modelda belgilangan ijtimoiy zaruriyat va tadqiqot maqsadini amalga oshirishda ijtimoiy-iqtisodiy

20 va ixtisoslik fanlarini o'qitish jarayonida innovatsion texnologiyalarga zamonaviy yondashuvlar, ta'lim prinsiplariga tayanib faoliyatni yo'lga qo'yish, o'quv-tarbiya va auditoriyadan tashqari ta'lim-tarbiya ishlarini innovatsion pedagogik texnologiyalar (shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari, interfaol metodlar, ma'lumot beruvchi vositalar (kompyuter texnologiyalar)ni keng jalb etish, tarbiyaviy va targ'ibot ommaviy tadbirlarga keng jalb etish ishlari tashkil etildi va amalga oshirildi.

Tajriba-sinov ishlari jarayonida faoliyat fuqarolik pozitsiyasi tarkibiy qismidan o'rin olgan fazilatlarni talabalarda rivojlanganligini quyidagi mezonlari asosida belgilash nazarda tutildi:

- huquqiy demokratik davlat va fuqarolik pozitsiyasi to'g'risida ma'lumotga egalik va ularning mazmunini aniq anglash;

- fuqarolik pozitsiyasi shaxslariga mos va xos hisoblangan fuqarolik mas'uliyati, fuqarolik burchi, fuqarolik majburiyati, fuqarolik pozitsiyasi, fuqarolik e'tiqodi, axloqiy-huquqiy ong kabi tushunchalarning mazmun-mohiyatini anglash va amalda qo'llay olish;

- davlat ramzlari (bayroq, madhiya, tamg'a, armiya, valyuta), O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va ular bilan faxrlanish tuyg'usiga egalik;

- o'quv yurtidagi ijtimoiy-ma'naviy hayotga faol ishtirok etish va tashabbuskorlik namunasini ko'rsata olish;

- o'quv yurtining jamoa ishlariga, ijtimoiy-foydali mehnatga ijobiy munosabatni, o'qituvchilari, kursdoshlari, do'stlari bilan hamkorlikda jo'shqinligini namoyish eta olish;

- ongli intizom, fuqarolik faolligi va millatlararo muloqot pozitsiyasini, fuqaroviylikni namoyish eta olish;

- jamiyatga, o'qishga, mehnatga, ijtimoiy foydali faoliyatga burch va majburiyat bilan yondasha olish, topshirilgan vazifani mas'uliyat bilan bajarishga intilish;

- jamiyatning axloqiy-huquqiy me'yorlarini mukammal bilish va ularga muntazam amal qilishga odatlanish;

- milliy an'analar, qadriyatlar, urf-odatlar, ma'naviy merosni qadrlay olish tuyg'usiga ega bo'lish;

- xulq-atvor qoidalari, ma'naviy-axloqiy salohiyat, intellektual barkamollik ko'nikmalari to'g'risidagi tasavvurlarga ega bo'lish va h.k.

Birinchii bosqich: (buni biz oldingi faslda asoslovshi bosqich deb nomladik) 2020-yil dekabr oyidan 2021-yilning dekabr oyigacha bo'lgan davrni qamrab oldi. Bu davrda mavzu doirasida fuqarolik pozitsiyasi tushunchasi, uning mazmunini ifodalovshi falsafa, pozitsiyashunoslik, O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti, pedagogika, psixologiyaga oid adabiyotlar o'rganildi, pedagogik tadqiqot bazasi, ob'ektlari, sub'ektlari belgilandi. Bu bosqichda muammo mavzusiga yaqin bo'lgan ilmiy-nazariy ta'limotlar, ommaviy holat o'rganildi va tahlil qilindi. "Fuqarolik", "Pozitsiya" tushunchalarining, tanlab olingan ijtimoiy-gumanitar fanlar mazmunidagi mavzularda ifodalangan filosofik, sotsiologik, politologik, pedagogik, psixologik jihatlari o'rganilib, tahlil qilindi. Bu yillarda fuqarolik pozitsiyasi tushunchasini ifodalovschi va unga yaqin bo'lgan atamalar hamda ularga berilgan izohlar, ta'riflar, lug'atlar, ensiklopediyalardagi ma'lumotlar doirasida to'plandi va o'rganildi. Shuningdek, fuqarolik pozitsiyasi tushunchasiga mamlakatimiz, MDH, xorijlik psixologlarning baholari, qarashlari to'g'risidagi ma'lumotlar to'plandi va ular omil sifatida sharhlendi. Shu bilan bir qatorda, fuqarolik pozitsiyasi tushunchasining mazmun-mohiyat Sharq mutafakkirlarining ilmiy-pedagogik ta'limoti tizimida o'rganildi va tadqiqotning asosi sifatida qabul qilindi.

O'rganilgan, tahlil qilingan ilmiy-nazariy va metodologik materiallar respondent o'qituvchi-professorlar hamda talabalar bilan muhokama qilindi. Mazkur bosqichning oxirida ushbu materiallardan foydalangan holda talabalarning fuqarolik pozitsiyasi tushunchasini o'zlashtirganlik darajasini aniqlash maqsadida savol-javoblar, test nazorati uyushtirilib, ularning bilimlarni o'zlashtirish darajalari aniqlandi. Ushbu faoliyat reyting nazorati shaklida tashkil qilinib:

1. 100-85 - yuqori daraja (5 a'lo baho);
2. 85-71 – o'rta daraja (4 yaxshi baho);

3. 70-55 – past daraja (3 – oʻrta baho) – tarzida koʻrib chiqildi. Uning natijasini quyidagi jadvalda kuzatish mumkin (1- jadval).

1-jadval

Tadqiqotning dastlabki bosqichida boʻlajak siyosatshunoslarning fuqarolik pozitsiyasi tushunchasi mazmun-mohiyatini anglash koʻrsatkichlari

Guruhlar	Talabalar soni		Fuqarolik pozitsiyasi tushunchasini anglash darajasi	
	aʼlo	yaxshi	oʻrta	past
Tajriba	240	62	72	114
Nazorat	224	58	70	96

Ushbu tajriba-sinov natijalari shundan dalolat beradiki, oliy taʼlim muassasalari talabalarida fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish ishlarini davr va zamonaviy pedagogik paradigma asosida tashkil qilish uchun oʻquv-tarbiya ishlarini zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida loyihalash zarurdir. Bu faoliyat tadqiqotimizning ikkinchi – tasdiqlovchi deb nomlangan bosqichida amalga oshirildi.

Ikkinchi bosqich: 2021 dekabrda 2022 yil dekabr oyi davrlarini qamrab oldi. Bu davrda keng koʻlamda tajriba-sinov ishlari oʻtkazilib, tajriba guruhlarida ishlab chiqilgan maxsus metodika asosida faoliyat olib borildi. Maxsus metodika ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlarini integrativ oʻqitish asosida muayyan mavzular boʻyicha maʼruza va seminarlar tashkil etildi. Buning uchun "Ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlarni integrativ oʻqitish jarayonida boʻlajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish modeli" ishlab chiqildi. Unda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va maʼnaviy-siyosiy hayot talablaridan kelib chiqib, ijtimoiy buyurtma maqsad belgilandi va ular asosida ijtimoiy-gumanitar fanlarni oʻqitish jarayonini innovatsion pedagogik texnologiyalarga zamonaviy yondashuvlar va taʼlim prinsiplariga amal qilgan holda mashgʻulotlar tashkil qilindi va oʻtkazildi.

Boʻlajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini auditoriyadan tashqari maʼnaviy-maʼrifiy ishlar jarayonida rivojlantirish uchun "Auditoriyadan tashqari maʼnaviy-maʼrifiy ishlar tizimi" joriy qilinib, unda mutassadilar vazifalari, foydalanadigan manbalar belgilandi va tadqiqot jarayoniga tatbiq etildi. Shuningdek, bu yoʻnalishda "Boʻlajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga yoʻnaltirilgan maʼnaviy-maʼrifiy ishlar va oʻquv maʼlumotlari integratsiyasi" dasturi ishlab chiqilib, faoliyatga joriy qilindi. Faoliyat jarayonining natijaviyligiga va asosli boʻlishiga eʼtibor qaratildi.

Ushinshi bosqich: 2022 yil dekabr oyidan 2023 yil martgacha. Bu bosqich yakunlovshi hisoblanib, bu davrda boʻlajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini tarbiyalash va rivojlantirishga qaratilgan amaliy faoliyat yakunlari umumlashtirildi va asosiy natijalar tahlil etilib, samaradorlik darajasi aniqlandi. Bu bosqichda auditoriya va auditoriyadan tashqari maʼnaviy-maʼrifiy ishlar jarayonida fuqarolik pozitsiyasining rivojlanganlik darajalari muayyan topshiriqlar boʻyicha oʻzlashtirgan bilimlari, maʼlumotlari, axborotlari natijasida talabalarda oʻzlashtirishlari qiyoslandi. Talabalarga tadqiqotning dastlabki va yakuniy bosqichida tavsiya etilgan topshiriqlar:

1-topshiriq: Fuqarolik pozitsiyasining oʻziga xos xususiyatlari va belgilari qaysi fanlar mazmunida, maʼnaviy-maʼrifiy ishlarning qaysi shakllarida oʻz ifodasini topgan, deb hisoblaysiz? Fikringizni oʻqigan adabiyotlaringiz, manbalar, lugʻatlardan foydalanib asoslang.

2-topshiriq: Davlat ramzlari deganda qanday ramzlar inobatga olingan, ularning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, maʼnaviy-siyosiy hayot, inson kamolotidagi oʻrni qaysi mezonlar orqali oʻlchanadi?

3-topshiriq: Milliy va umuminsoniy qadriyatlar, anʼanalar, marosimlar, yil bayramlari har qanday insonda qanday his-tuygʻularni, maʼnaviy-maʼrifiy bilimdonlikni, axloqiy-huquqiy savodxonlikni talab qiladi? Ularni bilish, mazmunini anglash hammaga kerakli degan talabni qanday izohlagan boʻlardingiz?

4-topshiriq: Ma'naviyat, pozitsiya, ma'rifat, siyosat kabi tushunchalarni davlat, jamiyat, inson barkamolligidagi o'rnini aniqlang. Bu tushunchalarning hozirgi Yangi O'zbekistonni barpo etish sharoitidagi ahamiyati qay darajada? Fikrlaringizni manbalar asosida dalillang.

5-topshiriq: Fuqarolik pozitsiyasining tarkibiy qismlariga, soha mutassadilari, tadqiqotchilar, olimlar, fuqarolik burchi, fuqarolik mas'uliyati, fuqarolik munosabati, ahloqiy-huquqiy pozitsiya, fuqaroviylik, fuqarolik dunyoqarash, fuqarolik pozitsiyasi, fuqarolik e'tiqodi, fuqaroviy ong, faol fuqaroviylikni, ijtimoiy faollik va siyosiy bilimdonlikni, millatlararo muloqot pozitsiyasini kiritadilar. Bunga munosabatingiz qanday? Bu tushunchalarni to'ldirish uchun yana qanday komponentlarni qo'shish talab etiladi?

6-topshiriq: Vatanparvarlik, insonparvarlik, adolatparvarlik, o'z millatiga sadoqat, mehnatsevarlik, yaratuvchilik, tadbirkorlik, mehr-shafqat, e'tiqod, iymon-diyonat, poklik va halollik, vafodorlik, milliy o'zlikni anglashni shaxsning qanday mezonlari deb hisoblash mumkin? Ular inson uchun keraklimi?

7-topshiriq: Huquqiy savodxonlik, qonunga itoatkorlik, davlat tizimiga hurmat, fuqarolik burchiga sadoqat, xalq oldidagi majburiyat, millat oldidagi mas'uliyatni fuqaroning qanday xususiyatlari deb atash qabul qilingan? Fikringizni asoslang.

8-topshiriq: Shaxs fuqarolik pozitsiyasining omillari va vositalari degan fanda tushuncha mavjud. Qanday omillar va vositalar fuqarolik pozitsiyasini har insonda shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiladi? Buning uchun nima talab etiladi?

Mazkur topshiriqlarning natijasini tadqiqotimiz jarayonida tadqiqot ob'ektlaridagi respondent-talabalaridan olingan javoblarning 2-jadvaldagi son va sifat tahlilida ko'rish mumkin (respondent-talabalar soniga nisbatan foiz xisobida).

2-jadval

Integrativ yondashuv asosida siyosatshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalarida fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirishga doir topshiriqlar bo'yicha o'zlashtirishning qiyosiy darajalari

Bosqichlar	Guruhlar va ko'rsatkichlar	Nazorat guruhi			Tajriba guruhi		
		To'liq izohlaganlar	Qisman izohlaganlar	Izohlay olmaganlar	Tuliq izohlaganlar	Qisman izohlaganlar	Izohlay olmaganlar
Dastlabki bosqich		39.8	44.0	17.2	40.2	39.6	20.2
Yakuniy bosqich		42.2	41.0	16.8	75.2	14.8	10.0

Jadvalda shu narsa ko'zga tashlanadiki, tajribani yakuniy bosqichida topshiriqlarni bajarish va fuqarolik pozitsiyasi mazmunini o'zlashtirishda talabalarining bilimi tajribaning dastlabki bosqichiga nisbatan ma'lum darajada o'sgan. Bu tajriba – sinov ishlari jarayonida tajriba guruhlari uchun ishlab chiqilgan va amalda qo'llangan maxsus metodikaning to'g'ri belgilanganligidan dalolat beradi. Talabalar ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlari mazmunidagi mavzularda ifodalangan fuqarolik pozitsiyasi tushunchalarni mashg'ulotlar innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanib tashkil etilganligi sababli tajriba ishining yakuniy bosqichida teranroq anglay olganlar. Talabalarining ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlariga, innovatsion pedagogik texnologiyalarga munosabatlari tubdan o'zgargan, ular fanlar mazmunidagi mavzularni kelajak faoliyati uchun, hayot uchun, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot uchun kerakli ma'lumotlarni to'play olganlar, ular o'z fikr-mulohazalarida kelajakda egallagan bilimlari yordamida barkamol insonlar, yuksak darajadagi mutaxassislar bo'lib yetishishlari mumkinligini ta'kidlaganlar.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tajriba-sinov ishlarining ob'ektlari sifatida belgilangan Buxoro davlat universiteti, O'zbekiston milliy universiteti, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti ta'lim maskanlarining 464 nafar talabalarini jalb etilgan bo'lib, ularning fuqarolik pozitsiyasi tushunchasining mazmun-

mohiyatini bilishi, tushunchalar mazmunidagi sifatlarning inson uchun kelajak ijtimoiy-ma'naviy hayot uchun, taraqqiyot uchun ahamiyatli jihatlarini anglashlari so'rovnomalar, test yordamida aniqlanganligi to'g'risida mazkur bobning birinchi faslida so'z yuritilgan edi.

Tajriba-sinovning yakunlovshi bosqichida mashg'ulotlar (nazariy, amaliy) va ma'naviy-ma'rifiy ishlar innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari (kompyuter grafikasi)dan foydalanib o'tkazilgandan so'ng tajriba guruhi ko'rsatkichlari nazorat guruhi bilan qiyoslaganda, tajriba guruhida natija yuqori ekanligini kuzatdik. Masalan, tajriba-sinov ishlarining yakunida to'liq izohlaganlar 42.2% tashkil qilgan bo'lsa, tajriba guruhida bu ko'rsatkich 75,2% dan iborat bo'lgan. Nazorat guruhida ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlari mazmunidagi fuqarolik pozitsiyasi tushunchalarining mazmun-mohiyatini anglash, ularning ijtimoiy-madaniy hayotdagi o'rnini anglab yetish ancha past. Chunki bu guruhda fanni o'qitish maqsadli metodika emas, an'anaviy metodika asosida olib borilgan.

Tadqiqot jarayonida o'tkazilgan o'quv mashg'ulotlari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha tadbirlarning natijalariga asoslanib ta'kidlash joizki, nazorat guruhiga nisbatan tajriba guruhidagi respondent-talabalarda fuqarolik pozitsiyasining, fuqarolik burchi, ongi, mas'uliyati, tafakkuri, tasavvuri, e'tiqodi, odob-axloq va madaniy xulq me'yorlari kabi sifatlarning mazmun-mohiyatini anglash va ularni o'zlarida rivojlantirishga intilish ancha yuqori. Buni nazorat va tajriba guruhlarining tajriba-sinov ishlari yakunidagi ko'rsatkichlarda kuzatish mumkin (qarang: 3-jadval).

3-jadval

Yakunlovchi tajriba-sinov natilari

Guruhlar	Respondent talabalar	Ko'rsatkichlar darajasi		
		yuqori	o'rta	quyi
Tajriba (n)	240	118	81	41
Nazorat(m)	224	23	78	123

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar ko'rsatadiki, tadqiqotning yakunlovchi tajriba-sinov bosqichida tajriba guruhida yuqori ko'rsatkich 118 kishini tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida 23 kishini tashkil qilmoqda. Bu tajriba guruhi talabalarida fuqarolik pozitsiyasini ancha rivojlanganligidan dalolat beradi va tadqiqotning to'g'ri tashkil etilganligini ko'rsatadi. Umuman olganda, fuqarolik pozitsiyasining mazmun mohiyatiga oid bilimlar bo'lajak siyosatshunoslar ongi va tasavvurlarini rivojlantira borib, ularda o'z-o'zini boshqarishi, o'z faoliyatining mazmuniga mas'uliyat bilan javob berish, egallagan bilim, ko'nikma, malakalarni va ijobiy tarbiyaviy fazilatlarni amaliyotda qo'llash imkonini yaratdi.

Ushbu xulosalarning ilmiy tasdiqlanganligini 4, 5, 6 – jadvaldagi eksperiment natijalari ham tasdiqlaydi.

4-jadval

Integrativ yondashuv asosida siyosatshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalarida fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish dinamikasi

Bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlanganlik mezonlari	Tajriba guruhi (240 nafar respondent)					
	yuqori		o'rtasha		quyi	
	T.a.	T.s.	T.a.	T.s.	T.a.	T.s.
1.Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik pozitsiyasi to'g'risida ma'lumotga egalik va ularning mazmunini aniq anglash	28	119	90	82	122	39
2.Davlat ramzlari (bayroq, madhiya, tamg'a, armiya, valyuta), O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda Prezidenti faoliyatini yangilash va ular bilan faxrlanish.	24	117	92	80	124	43

24

3.O'quv yurtidagi ijtimoiy-ma'naviy hayotda tashabbuskorlik namunasini ko'rsata olish	23	116	91	81	126	43
4.O'quv yurtining jamoa ishlariga, ijtimoiy foydali mehnatga va do'stlar, tengdosh lar bilan hamkorlikda jo'shqinlikni ifodalay olish.	29	120	89	78	122	42
5.O'qishga, mehnatga, shaxsiy hayotga mas'uliyat va majburiyat bilan yondasha olish, topshirilgan vazifani burch asosida bajarish.	26	118	93	84	121	38
6.Fuqarolik, fuqarolik e'tiqodi, fuqarolik mas'uliyati, fuqarolik ongi va fuqaroviylik tushunchalarining mazmun- mohiyatini chuqur anglashi va ularga amal qilish.	25	119	88	80	127	41
7.Milliy an'analar, urf- odatlar, qadriyatlarni qadrlay olish tuyg'usini o'zida tarbiyalash	27	117	93	83	120	40
8.Jamiyatning, o'quv yurtning axloqiy-huquqiy me'yorlari, talablari va qoidalariga rioya etish.	28	115	90	82	122	42
9.Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik pozitsiyasining xususiyatlari, o'ziga xos belgilari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish.	24	121	92	79	124	40
Umumiy o'rtacha	26	118	91	81	123	41

5-jadval

Integrativ yondashuv asosida siyosatshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalarida fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish dinamikasi

Bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlanganlik mezonlari	Nazorat guruhi (224 nafar respondent)					
	yuqori		o'rtacha		quyi	
	T.a.	T.s.	T.a.	T.s.	T.a.	T.s.
1.Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik pozitsiyasi to'g'risida ma'lumotga egalik va ularning mazmunini aniq anglash	22	19	75	82	127	123
2.Davlat ramzlari(bayroq, madhiya, tamg'a, armiya, valyuta), O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda Prezidenti faoliyatini yangilash va ular bilan faxrlanish.	21	27	77	80	126	117
3.O'quv yurtidagi ijtimoiy- ma'naviy hayotda tashabbuskorlik namunasini ko'rsata olish	20	23	78	81	126	120
4.O'quv yurtining jamoa ishlariga, ijtimoiy foydali mehnatga va do'stlar, tengdoshlar bilan hamkorlikda jo'shqinlikni ifodalay olish.	24	25	74	75	126	124
5.O'qishga, mehnatga, shaxsiy hayotga mas'uliyat va majburiyat bilan yondasha olish, topshirilgan vazifani burch asosida bajarish.	18	21	73	76	133	127
6.Fuqarolik, fuqarolik e'ti qodi, fuqarolik mas'uliyati, fuqarolik ongi va fuqaroviylik tushunchalarining mazmun- mohiyatini chuqur anglashi va ularga amal qilish.	19	20	79	80	126	124
7.Milliy an'analar, urf- odatlar, qadriyatlarni qadrlay olish tuyg'usini o'zida tarbiyalash	23	22	78	78	123	124

8.Jamiyatning, o'quv yurtning axloqiy-huquqiy me'yorlari, talablari va qoidalariga rioya etish.	20	24	74	77	127	123
9.Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik pozitsiyasining xususiyatlari, o'ziga xos belgilari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish.	22	24	76	77	126	123
Umumiy o'rtacha	21	23	76	78	127	123

Keltirilgan jadvallardan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhlarida nazorat guruhlariga nisbatan bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasi sifatlarini rivojlantirish mezonlarining barchasi bo'yicha sezilarli o'zgarishlar kuzatilgan.

Yuqoridagi jadvallar asosida nazorat va tajriba guruhlarida talabalarining milliy qadriyatlarini o'zlashtirganlik darajasi bo'yicha yakuniy bosqich natijalari keltirilgan (6-jadval).

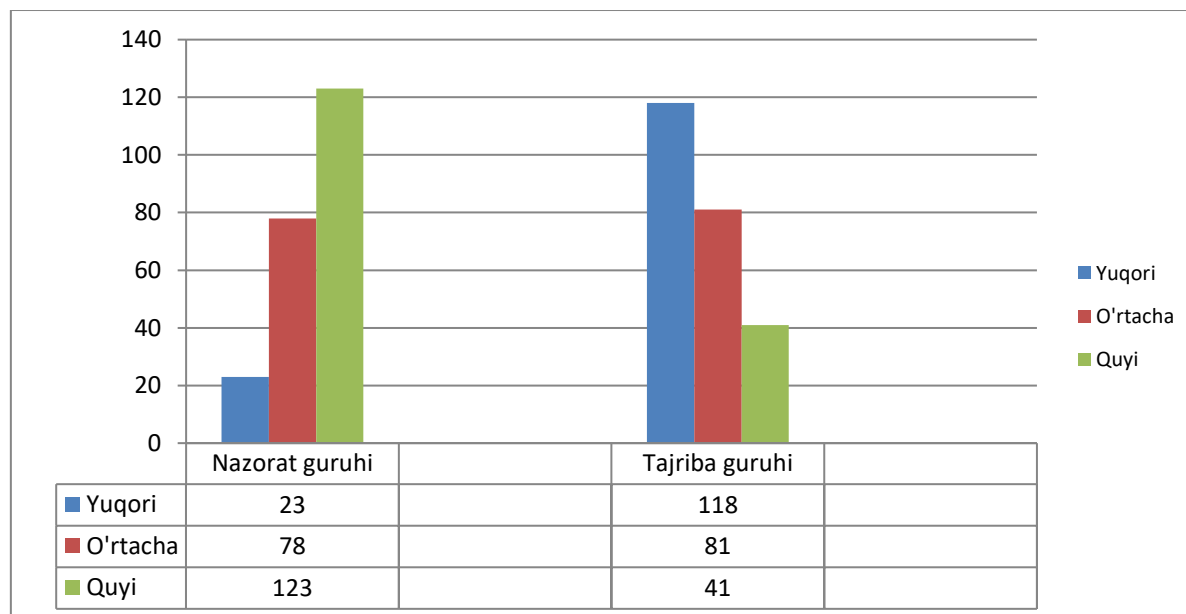
6-jadval

Integrativ yondashuv asosida siyosatshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalarida fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirishning qiyosiy tahlili (son va foizlarda)

Guruhlar	Talabalar soni	O'zlashtirish natijalari		
		yuqori	o'rtacha	quyi
Tajriba guruhlarida	240	118 49	81 34	41 17
Nazorat guruhlarida	224	23 10	78 35	123 55

Tajriba-sinov natijalari tahliliga ko'ra, tadqiqot jarayoniga jalb etilgan tajriba guruhi talabalarida nazorat guruhi talabalariga nisbatan bilim, ko'nikma va malakalar samarali shakllanganligi aniqlandi. Ta'kidlovchi tajriba-sinov davrida ham statistik tahlilni amalga oshirish uchun Student va Pirson metodlari tanlandi. Mazkur metod ikki guruhda qayd etilgan ko'rsatkichlarni aniqlash va ob'ektiv baholash imkoniga ega. Matematik statistik metodning mohiyatiga ko'ra dastlabki bosqichda tajriba va nazorat guruhlarida qayd etilgan statistik ko'rsatkichlarni tanlanmalar sifatida belgilanib, baho ko'rsatkichlari bo'yicha variatsion qatorlarni hosil qilish lozim bo'ldi.

Bu diagrammada quyidagi ko'rinishni oldi.

1-rasm. Integrativ yondashuv asosida siyosatshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalarida fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish diagrammasi

Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhidagi yuqori va o‘rta ko‘rsatkichlar nazorat guruhi ko‘rsatkichlaridan yuqori ekan. Chizilgan diagrammalarning har biri statistik jadval normal taqsimotga ega bo‘lgan bosh to‘plamlardan olinganligi xhaqidagi faraz-girotezani oldinga surish mumkin ekanligini ko‘rsatadi. Endi 6 - jadval ma’lumotlarini matematik statistik tahlil qilamiz.

Tajriba guruhining baholash ko‘rsatkichlari va talabalar sonini mos ravishda X_i, n_i lar va shu kabi nazorat guruhining baholash ko‘rsatkichlari va talabalar sonini mos ravishda Y_j, m_j lar orqali belgilab, statistik guruhlangan variatsion qatorlar tuziladi. Shuningdek, yuqori ko‘rsatkichni 5 ball bilan, o‘rta ko‘rsatkichni esa 4 ball bilan va quyi ko‘rsatkichni 3 ball bilan belgilaymiz.

Tajriba-sinov ishlaridan tajriba guruhidagi talabalar soni $n=240$ nafar, nazorat guruhidagi talabalar soni $m=224$ nafar bo‘lib, biz bu sonlarni X_i va Y_j variantlarga mos statistik tanlanmalar hajmlari deb qaraymiz. Demak, 1-jadvaldan quyidagi ikki variatsion qatorlarni tuzib olamiz ($n = n_1 + n_2 + n_3$ va $m = m_1 + m_2 + m_3$):

Bu yerda ham yuqoridagidek belgilash kiritamiz:

Tajriba guruhidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

$$(6) \begin{cases} X_i & 5; & 4 & 3; \\ n_i & 118; & 81; & 41; \end{cases} \quad n = \sum_{i=1}^3 n_i = 240$$

Nazorat guruhidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

$$(2) \begin{cases} X_i & 5; & 4 & 3; \\ n_i & 23; & 78; & 123; \end{cases} \quad m = \sum_{j=1}^3 m_j = 224$$

Statistik tahlil o‘tkazishni qulaylashtirish maqsadida yuqoridagi variatsion qatorlardan n_i va m_j takroriylik (chastota)larni mos statistik ehtimollik formulalari $p_i = \frac{n_i}{n}$ va $q_j = \frac{m_j}{m}$ asosida hisoblaymiz.

$$(8) \begin{cases} X_i & 5; & 4 & 3; \\ n_i & 0,49; & 0,34; & 0,17; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^3 p_i = 1$$

$$(9) \begin{cases} Y_j & 5; & 4; & 3; \\ m_j & 0,10; & 0,35; & 0,55; \end{cases} \quad \sum_{j=1}^3 q_j = 1$$

Statistik tahlilni har ikki guruh bo‘yicha o‘rtacha o‘zlashtirishlarini hisoblab, qiyoslashdan boshlaymiz. O‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari quyidagi natijalarni berdi:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^3 p_i X_i = 0,49 \cdot 5 + 0,34 \cdot 4 + 0,17 \cdot 3 = 2,45 + 1,36 + 0,51 = 4,32$$

$$\text{Foizda } \bar{X}\% = \frac{4,32}{5} \cdot 100\% = 86,4\%$$

$$\bar{Y} = \sum_{j=1}^3 q_j Y_j = 0,10 \cdot 5 + 0,35 \cdot 4 + 0,55 \cdot 3 = 0,50 + 1,40 + 1,65 = 3,55$$

$$\text{Foizda } \bar{Y}\% = \frac{3,55}{5} \cdot 100\% = 71\%$$

Demak, tajriba guruhidagi o‘rtacha o‘zlashtirish $(86,4-71)\% = 15,4\%$ ga yuqori ekan. O‘zlashtirishni aniqlash jarayonida yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatoliklarni aniqlash maqsadida dastlab dispersiya va o‘rtacha kvadratik chetlanishlarni aniqlaymiz.

Dispersiyalar:

$$S_x^2 = \sum_{i=1}^3 p_i X_i^2 - (\bar{X})^2 = 0,41 \cdot 5^2 + 0,33 \cdot 4^2 + 0,26 \cdot 3^2 - 4,15^2 = 0,49 \cdot 25 + 0,34 \cdot 16 + 0,17 \cdot 9 - 4,32^2 = 12,25 + 5,44 + 1,53 - 18,6624 = 0,5576$$

$$S_y^2 = \sum_{j=1}^{m=3} q_j Y_j^2 - (\bar{Y})^2 = 0,10 \cdot 5^2 + 0,35 \cdot 4^2 + 0,55 \cdot 3^2 - 3,55^2 = 0,10 \cdot 25 + 0,35 \cdot 16 + 0,55 \cdot 9 - 3,55^2 = 2,5 + 5,6 + 4,95 - 12,6024 = 0,4475$$

O'rtacha kvadratik chetlanishlar esa:

$$S_x = \sqrt{0,5576} \approx 0,75 \quad S_y = \sqrt{0,4475} \approx 0,67$$

Bu xatoliklarning o'rta qiymatlarga nisbatan og'ish foizlarini variatsiya koeffitsientlari orqali hisoblaymiz.

Buni yanada aniqroq ko'rsatish maqsadida har ikki statistik tanlanma bo'yicha o'rta qiymat aniqliklarini biz variatsiya koeffitsientlari orqali, ya'ni S_x va S_y formula orqali hisoblaymiz:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n \cdot x}} \cdot 100\% = \frac{0,75 \cdot 100\%}{\sqrt{240} \cdot 4,32} = \frac{75\%}{15,49 \cdot 4,32} = \frac{75\%}{66,9168} \approx 1,12\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{m \cdot y}} \cdot 100\% = \frac{0,67 \cdot 100\%}{\sqrt{224} \cdot 3,55} = \frac{67\%}{14,97 \cdot 3,55} = \frac{67\%}{53,1435} \approx 1,26\%$$

Har ikki xatolik ko'rsatkichlari mumkin hisoblangan 5% lik chegaradan yetarli darajada kam ekan. Bu esa tajriba-sinov ishlari qoniqarli o'tganligini bildiradi.

Endi biz har ikki statistik tanlanmalarni nazariy o'rta qiymatlari tengligi haqidagi $H_0: a_x = a_y$ giretezeni Styudent mezoni yordamida tekshiramiz.

Shu maqsadda, mos statistikani hisoblaymiz:

$$T_{n,m} = \frac{|\bar{X} - \bar{Y}|}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{|4,32 - 3,55|}{\sqrt{\frac{0,5576}{240} + \frac{0,4475}{224}}} = \frac{0,77}{0,065} \approx 11,85$$

Ehtimollik uchun statistik alomatning qiymatdorlik darajasini

$\alpha = 0,05$ deb olsak, va $r = n+m-2$ ozodlik darajalari soni bo'yicha jadvaldan $t_{kp}(\alpha = 0,05; 462) = 1,96$ kritik qiymat toriladi.

$T_{3mm} = 11,85 > 1,96 = t_{kp}(0,05; 462)$ bo'lgani uchun biz H_0 giretezeni rad etib, $\bar{X} > \bar{Y}$ munosabatlarni e'tiborga olgan holda $a_x > a_y$, ya'ni tajriba guruhidagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari, doimo o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichidan katta bo'lar ekan, degan xulosa qila olamiz.

Nihoyat, biz X_i va Y_i statistik tanlanmalarning taqsimot qonunlari tengligi haqida $K: F_x = F_y$ giretezeni tekshirish uchun Pirson mezonidan foydalanamiz.

$$X_{n,m}^2 = \frac{1}{N \cdot M} \cdot \sum_{i=1}^k \frac{(n_i M - m_i N)^2}{n_i + m_i}.$$

Bu maqsadda quyidagi jadvalni tuzib olamiz:

7-jadval

Ballar	5	4	3
Guruxlar			
Tajriba guruhi	118	81	41
Nazorat guruhi	23	78	123

Pirson statistikasini hisoblaymiz:

$$X_{n,m}^2 = \frac{1}{240 \cdot 224} \cdot \left(\frac{(118 \cdot 224 - 23 \cdot 240)^2}{118 + 23} + \frac{(81 \cdot 224 - 78 \cdot 240)^2}{81 + 78} + \frac{(41 \cdot 224 - 123 \cdot 240)^2}{41 + 123} \right) \approx 104,64$$

Pirson mezonining ozodlik darajasi ballar sonidan 1ga kamdir: $k=3-1=2$, bu $k=2$ ga mos 95% lik kritik nuqta $Z_{kp}(0,95)=5,99$

$$\text{Ammo, } X_{n,m}^2 = 104,64 > 5,99 = Z_{k,p}(0,95)$$

Demak, K gireteza ham rad etilar ekan. Bu esa, tajriba guruhlaridagi va nazorat guruhlaridagi o'qitish metodikalarining farqlanishi tasodifiy emas, balki qonuniy bo'lib, doimo o'zlashtirish ko'rsatkichlarining oshishiga olib kelar ekan.

Endi baholashning samaradorlik ko'rsatkichini aniqlash uchun ishonchli intervalni toramiz:

$$\Delta_x = t_y \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,75}{\sqrt{240}} = 1,96 \cdot \frac{0,75}{15,49} = \frac{1,47}{15,49} \approx 0,09$$

ga teng, nazorat guruhida esa:

$$\Delta_y = t_x \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} = 1,96 \cdot \frac{0,67}{\sqrt{224}} = 1,96 \cdot \frac{0,67}{14,97} = \frac{1,3132}{14,97} \approx 0,09$$

ga teng. Torilgan natijalardan tajriba guruhi uchun ishonchli intervalni torsak:

$$\bar{X} - t_{kp} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} \leq a_x \leq \bar{X} + t_{kp} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}}$$

$$4,32 - 0,09 \leq a_x \leq 4,32 + 0,09 \quad 4,23 \leq a_x \leq 4,41$$

Nazorat guruhi uchun ishonchli interval:

$$\bar{Y} - t_{kp} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} \leq a_y \leq \bar{Y} + t_{kp} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}}$$

$$3,55 - 0,09 \leq a_y \leq 3,55 + 0,09 \quad 3,46 \leq a_y \leq 3,64$$

Yuqoridagi natijalarga asoslangan holda tajriba yakunida statistik ko'rsatkichlarning o'rta qiymati, tanlanma dispersiya, variatsiya ko'rsatkichlari, Styudentning tanlanma mezoni, Styudent mezoni asosida erkinlik darajasi, Pirsonning muvofiqlik mezoni va ishonchli chetlanishlari quyidagi jadvalda aks ettirildi.

8-jadval

$\bar{X}$	$\bar{Y}$	S_x^2	S_y^2	C_x	C_y	$T_{x,y}$	K	$X_{n,m}^2$	Δ_x	Δ_y
4,32	3,55	0,75	0,67	1,12	1,26	11,85	462	104,64	0,09	0,09

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarining sifat ko'rsatkichlarini hisoblaymiz.

Bizga ma'lum $\bar{X}=4,32$; $\bar{Y}=3,55$; $\Delta_x = 0,09$; $\Delta_y = 0,09$ ga teng.

Bundan sifat ko'rsatkichlari:

O'qitish samaradorligi ko'rsatkichi quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{yco} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{4,32 - 0,09}{3,55 + 0,09} = \frac{4,23}{3,64} \approx 1,16 > 1;$$

Bilish darajasini ko'rsatkichi esa quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{ooc} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (4,32 - 0,09) - (3,55 - 0,09) = 4,23 - 3,46 = 0,77 > 0$$

Conclusion. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, tadqiqot ishimiz Styudent mezoniga muvofiq olib borildi. Olingan natijalardan o'qitish samaradorligini baholash mezoni birdan kattaligi bilan va bilish darajasini baholash mezoni noldan kattaligi bilan ko'rish mumkin. Bundan

ma'lumki, tajriba guruhidagi o'zlashtirish nazorat guruhidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan. Olingan natajalar shundan dalolat beradiki, tajriba guruhi respondentlarining fuqarolik pozitsiyasini rivojlanganlik sifatleri nazariy guruhi respondentlariga nisbatdan ancha yaxshi natijaga ega bo'lib, ko'rsatkichlar ancha yuqori. Bu tadqiqot ishimizning maqsadi, vazifalari, ilmiy farazini amaliyotga tatbiq qilish nuqtai nazaridan, ishlab chiqilgan va qo'llanilgan metodikaning to'g'ri belgilanganligini ko'rsatadi. Natija nazorat guruhiga nisbatan tajriba guruhi samaradorligi 15,4 foizga oshganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гамидов А. Педагогические основы формирования культуры межнационального общения у студентов вузов. Сборник трудов конференции. 2019. -181 с
2. Нуруллаева Ш.У. Бўлажак ўқитувчиларни методик тайёрлаш тизими // Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендирий. №2. Нокис – 2021. 19-22-б.
3. Rajabov A.U. Determination of the quality of mastering an Integrative course and the level of methodological and mathematical training of a graduate. // European journal of Recarch and Reflection in Educational Sciences Volume 8 Number 8, 2020 ISSN 2056-5852 pp. 135-137.
4. Чапаев Н.К. Интегративно-целостный подход к развитию человека в эзотерической педагогике / Н.К. Чапаев, И.П. Верещагина // Личностно развивающее профессиональное образование: материалы 5-й Международной научно-практической конференции: в 4 частях. Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2005. Ч. 4. С. 57–61.
5. Haken H. Principles of Brain Functionung. Cinergetic Approuch to Brain Activity, Behavior and Cognition. В., 1996. 296 p.
6. Берулава М.Н. Интегрпация содержания образования / М.Н. Берулава. Москва: Педагогика, 1993 г. 172 с.